

Українці та Червона армія

Хоча на момент німецького вторгнення армія агресора ані за чисельністю в живій силі і техніці, ані за якістю останньої, ані за іншими основними показниками матеріального забезпечення мобілізаційного розгортання не мала переваги над Червоною армією, фатальний прорахунок радянського керівництва з вибором моменту й часу завдання випереджувального удару по вермахту, що готувався до нападу на СРСР, виступив однією з основних причин поразок початкового етапу війни²⁹⁷. Не встигнувши зосередитись та розгорнути бойові порядки, скупчені в прикордонних районах, значні контингенти радянських військ зазнавали колосальних втрат: лише за перші три тижні війни вони склали 815 700 осіб, 4013 літаків, 11 783 танки, 21 500 гармат і мінометів²⁹⁸. Захопивши стратегічну ініціативу, німецькі війська швидко просувалися в глиб України, подолавши за місяць від 360 до 600 км. На початку другої декади липня 1941 р. вони вже були під Києвом.

Героїчний опір частини військовослужбовців у прикордонних боях був нездатним стримати наступ противника та зростання паніки й безладдя, що наростали на фронті і в найближчому тилу. Опосередкованим визнанням цього стало особливе наголошення Й. Сталіним у зверненні до радянського народу по радіо від 3 липня 1941 р. на потребі нещадної боротьби зі всякими дезорганізаторами запілля, дезертирами, панікерами, розповсюджувачами чуток тощо²⁹⁹.

Між тим численні донесення особливих відділів НКВС армій і фронтів продовжували інформувати центр про зростання деморалізації у військах. Подекуди частини вдавалося утримувати на передовій лише за допомогою загороджувальних загонів НКВС. За донесенням наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії тільки з 20 по 26 липня 1941 р. військами НКВС було заарештовано 1189 осіб, 234 з них були визнані зрадниками, 206 — боягузами і панікерами, 109 — шпигунами, 26 — диверсантами, 196 поплавилися “за розмови контрреволюційного змісту”, проте найбільшу кількість — 408 осіб — становили дезертири³⁰⁰. За цей же час 505 дезертирів було розстріляно, в тому числі 168 — перед строем. 25 355 військовослужбовців енкаведисти затримали як таких, що втратили свою частину³⁰¹. Всього за перший місяць війни військами НКВС були затримані через “безладний відступ” і повернуті на фронт 203 867 червоноармійців³⁰². Впродовж другої половини 1941 р. на фронті і в тилу було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві³⁰³. Втім, безсумнівно, це була лише верхівка айсберга.

Значні маси червоноармійців і командирів — подекуди цілими дивізіями і арміями — потрапляли до німецького полону. Із загальної кількості радянських військовополонених (5,7 млн осіб) на 1941 рік припало 3,3 млн осіб³⁰⁴. Ставлення радянського керівництва до цих людей було визначено наказом № 270, виданим Й. Сталіним 16 серпня 1941 р., невдовзі після оточення німцями під Уманню понад 100 тисяч червоноармійців і командирів. “1) Тих, хто зриває під час бою знаки відмінності і здається в полон, — зазначалося в ньому, — вважати злісними дезертирами, їхні сім’ї заарештовувати, як сім’ї порушників присяги і зрадників батьківщини. Розстрілювати на місці таких дезертирів. 2) Тим, хто потрапив в оточення, битися до останньої можливості, пробиватися до своїх. А тих, хто надасть перевагу полону, знищувати всіма засобами, а сім’ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги”³⁰⁵.

12 вересня 1941 р. Сталіним було видано директиву фронтам про боротьбу з панікерством. Вказуючи на наявність у стрілецьких дивізіях чималої кількості “панічних і відверто ворожих елементів”, головнокомандуючий пропонував створити у п’ятиденний строк при кожній стрілецькій дивізії загороджувальний батальйон, призначений для встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ³⁰⁶. Проте досягти цього було неможливо ані суворими наказами верховного командування, ані жорсткими заходами з боку НКВС.

19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія здала ворогові Київ. Ця поразка стала однією з найбільших військових катастроф у світовій військовій історії, адже в німецькому “котлі” опинилися 660 тис. військовиків Південно-Західного фронту. Переважна їх більшість здалася в полон. До кінця 1941 р. радянські війська в

Україні ще двічі потрапляли в масштабні оточення: в Приазов'ї та в Криму. Так само, як це було під Уманню та Києвом, більшість з них практично не чинили опору противнику і здавались у полон. До кінця осені 1941 р. ворог захопив переважну частину України. У травні 1942 р., після невдало проведеного радянським військовим командуванням наступу під Харковом, внаслідок якого до німецького полону потрапило ще 214 тис. бійців, Червоною армією було втрачено рештки української території.

Як вважають сучасні історики, на початковому етапі війни нацистської Німеччини проти СРСР від остаточного розгрому сталінське керівництво врятували не тільки військова звитяга бійців і командирів Червоної армії, але й безмежні простори, колосальні людські ресурси країни та військові помилки Гітлера³⁰⁷. У чому ж полягали головні причини поразок Червоної армії?

Аналізуючи військові поразки Червоної армії на початковому етапі війни, слід вказати насамперед, що, як зазначалося вище, тут далися взнаки політичні прорахунки і воєнно-стратегічні помилки сталінського керівництва, яке забарилося із випереджувальним ударом, пропустивши натомість німецький. Разом із тим паніку і дезорганізацію в дії радянських військ і вищого керівництва країни внесли не тільки раптовість німецького нападу, але й те, що останній припав саме на момент розгортання військових контингентів Червоної армії на західних кордонах. Це сплутало усі радянські стратегічні плани³⁰⁸.

Ще однією причиною поразок стало погане керування і управління військами внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких було репресовано під час Великого терору. Морально-психологічні наслідки терору виразно проявились з початком війни, позначившись у низькій ініціативі, боязні командних кадрів брати на себе відповідальність у прийнятті самостійних рішень за складної обстановки.

Однією з найважливіших причин поразок був низький морально-психологічний стан Червоної армії зокрема і значної частини радянського суспільства в цілому. Це зумовлювалось багатьма факторами. Справді, експерименти сталінського режиму в галузі соціальної інженерії та національної політики, які проводились упродовж останніх десятиліть, не могли не дати взнаки за екстремальних умов війни. В 1938 р. В. Винниченко у своєму відкритому листі до Й. Сталіна прямо вказував на те, що ця остання може створити більшовикам в Україні такий тил, який можуть побажати їм тільки вороги³⁰⁹.

Початок війни красномовно засвідчив кризу лояльності сталінській владі в Україні. Зокрема, на заході республіки. Тут короткотермінове радянське правління виступило каталізатором поширення і зміцнення антирадянського націоналістичного руху, який розглядав

“московський більшовизм” найголовнішим ворогом побудови самостійної української держави. З перших днів війни українські націоналісти, спираючись на підтримку значної частини населення, почали підіймати повстання проти радянського режиму, здійснювати напади на військові комунікації та окремі гарнізони. Наприкінці червня 1941 р. спалахнули заворушення у Львівській області. Для їх придушення довелося кинути відступаючі війська Червоної армії та НКВС³¹⁰. У самому Львові в перші дні війни радянська влада фактично втратила контроль за ситуацією. Місто охопила паніка. Місцеві партійні й радянські органи, мобілізувавши весь наявний транспорт, спішно втікали, вивозячи сім’ї та майно. Повстання спалахнуло й у львівській пересильній в’язниці. Командуючому 6-ю армією генерал-лейтенантові І. Музиченку знадобилося два дні, щоб до 24 червня відновити порядок у Львові. Виставлені загороджувальні пункти довкола міста силоміць завертали біженців додому³¹¹. В іншому обласному центрі Галичини — Тернополі, згідно з повідомленнями спецорганів, так само відзначалися випадки нападів на радянські військові об’єкти, обстріли будинків начскладу та окремих червоноармійців, серед яких були жертви³¹². 26 червня 3-й відділ НКВС КО-ВО ліквідував у м. Теревовля збройний загін ОУН кількістю до 50 осіб. При цьому 6 повстанців було вбито, 26 заарештовано, іншим вдалося втекти. Були втрати і з боку чекістів³¹³. На Волині повстання проти радянської влади піднімали озброєні загони Т. Бульби-Боровця. Вони вдавалися до нападів на невеликі групи радянських солдатів з метою їх роззброєння, знищували командний склад і навіть захоплювали окремі населені пункти у Сарненському, Здолбунівському та інших районах на півдні Рівненської області³¹⁴.

Діяльність західноукраїнських повстанців, як свідчить аналіз архівних документів, не лише деморалізувала особовий склад Червоної армії, викликаючи значну нервозність і посилюючи панічні настрої, але й призвела до фактичного зриву радянських військових мобілізацій у регіоні. Характерний приклад: за повідомленням спецорганів від 28 червня 1941 р., у Галичині не вдалося підняти другий ешелон 72-ї гірсько-стрілецької дивізії, оскільки приписний склад з місцевого населення до військкоматів не з’явився, розбігся по домівках та переховувався у лісах. Також місцеве населення саботувало поставку коней до дивізії, що унеможливило пересування військового майна і техніки³¹⁵.

Там, де радянській владі все ж вдалося провести мобілізацію, призовники масово дезертували, нерідко прихопивши з собою зброю. Так, згідно з донесенням особливого відділу НКВС фронту, з 12-ї армії Південно-Західного фронту у перші тижні війни дезертувала більшість приписників західних областей. Чимала їх частка зі зброєю переходила на бік повстанських загонів, які формувала

ОУН³¹⁶. Ці загони здійснювали напади на колони радянських частин, не лише захоплюючи військово майно, амуніцію та зброю, але й відбиваючи мобілізованих до Червоної армії земляків. Наприклад, під час нападу українських повстанців на колону візків 279-го гірсько-стрілецького полку 58-ї гірсько-стрілецької дивізії до нападників приєдналися 24 приписники³¹⁷. А в с. Братки Станіславської області оунівцям вдалося захопити і увести до лісу радянський панцерник. Два дні по тому радянські війська відбили його і повернули до частини³¹⁸.

Вкрай високим був рівень дезертирування й на Південному фронті, що частково охоплював терени Північної Буковини, де за відсутністю спочатку активних бойових дій існували відносно сприятливі умови для проведення мобілізації. Так, на 13 липня 1941 р. у 60-й стрілецькій дивізії з 4900 призовників, мобілізованих з Чернівецької області, залишилося всього 800—1000 осіб. Більше 1000 осіб дезертирувало з 96-ї стрілецької дивізії. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни дезертирувало до 30 % особового складу³¹⁹.

Провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні ніколи не афішувався радянською владою. Втім, у таємних документах післявоєнного періоду про це не забували. Зокрема, в 1961 р. в одній із доповідних записок Станіславського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному підкреслювалось: “Досвід комплектування військових частин з резервістів у 1941 році на території західних областей України ... свідчить, що велика кількість осіб з числа ворожого елемента, призваного по мобілізації, отримавши зброю, уходила до націоналістичних формувань — банд ОУН”³²⁰.

З перших днів війни серйозне занепокоєння радянського військового командування викликала також діяльність українських націоналістів усередині самої Червоної армії. Крім десятків тисяч західняків, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало понад 112 тис. мешканців Західної України з осіннього призову 1940 р.³²¹ Саме серед цієї категорії військовослужбовців спецоргани частіше за все викривали націоналістичні групи. Наприклад, 10 жовтня 1941 р. у Куйбишевському військовому гарнізоні особісти викрили націоналістичну організацію “Вільне козацтво”, що складалася з 11 уродженців Рівненської області. Її учасники відстоювали ідею створення Української незалежної держави³²².

Політизація етнічного чи етнізація політичного фактора в цей період доволі виразно проявлялися в Червоній армії. До категорії підозрілих та нелояльних радянською владою був віднесений цілий ряд національностей. Стосувалося це передовсім представників так званих “ворожих” націй (осіб титульних національностей країн, що воювали проти СРСР, — німців, румунів, угорців, болгар, фінів та ін.),

які активно вилучались спецорганами з діючої армії. Внаслідок розпочатих влітку 1941 р. “етнічних чисток” з Червоної армії було усунуто кілька десятків тисяч німців, пізніше репресії поширилися на фінів і т.д. Як правило, представників цих народів виселяли на спецпоселення ГУЛАГУ, де включали до так званих трудових армій³²³. Негативний досвід мобілізацій початкового періоду війни, активна діяльність українських націоналістів призвели до того, що до категорії підозрілих і потенційно нелояльних стали відносити й західних українців. Показово, що в грудні 1941 р. на Карельському фронті серед “потенційно ворожих елементів” було виявлено 23 німці, 376 фінів, а також 602 західняки³²⁴. Останніх, щоправда, вилучаючи з частин, не висилали до ГУЛАГУ, а відправляли до тилкових частин і округів, де використовували на будівельних та господарських роботах. До категорії нелояльних і підозрілих з початком війни потрапили “бессарабці” — уродженці новоствореної Молдавської РСР та ряду районів Одеської області УРСР. Так, влітку 1941 р. спецоргани протиповітряної оборони Одеського військового округу, повідомляючи про “засміченість частин великою кількістю практично неблагонадійного елементу”, просили замінити “західників” і “бессарабців”, мотивуючи це тим, що “велика кількість з них вороже наставлена до радянської влади”³²⁵. В документі вказувалося як на неприпустимий факт, що тільки в 504-му окремому зенітному артдивізіоні “бессарабці” становили до 50 % рядового й молодшого начскладу³²⁶.

Значною мірою впливав на морально-психологічний стан українського населення і армії суто військовий фактор. Як відомо, політика домінує над військовою стратегією і майже цілковито визначає її. Водночас діалектика взаємовідносин між політикою і стратегією полягає і в тому, що опосередковано стратегія також впливає на політику, політичний клімат у країні. Військові успіхи й перемоги підносять морально-політичний стан армії і суспільства в цілому, зміцнюють легітимність влади. І навпаки, лояльність населення до існуючого режиму може занепадати внаслідок військових невдач і поразок, особливо тоді, коли її легітимність і раніше піддавалася сумніву.

На Сході України деморалізація і стрімка втрата лояльності до сталінського режиму з боку значної частини місцевого населення підсилювалися не лише незадоволенням попередньою політикою сталінського керівництва, але й катастрофічними поразками Червоної армії. Отож після відступу радянських військ в Наддніпрянщину випадки дезертирування та переходу на бік ворога не зменшились, а мали більш масовий характер. За повідомленнями німецьких військових документів, українці становили більшість серед тих, хто здавався в полон на початку війни³²⁷. Останнє було цілком зрозумілим, зважа-

ючи на те, що після поразок у прикордонних боях першого ешелону радянських частин (укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано спорядженими і озброєними) до Червоної армії масово пішов призовник зі східноукраїнських областей, бойова підготовка якого була умовною. Поспіхом скомплектовані, майже не навчені, погано споряджені бійці фактично були приреченими, і це добре розуміли військові фахівці. “Де там зараз до навчання, — з болем казав уже у перший день війни начальник відділку 4-го відділення управління бойовою підготовкою Червоної армії комбриг Федоров, — вчити будуть про те, як — лише б умів тримати гвинтівку та загубник у роті. Зараз будуть давити масовістю — людьми, та й чи варто добре навчати, коли будуть кидати у бій дивізію за дивізією, допоки не зломлять” (німецький наступ. — *Авт.*).³²⁸

Типовою у цьому відношенні можна вважати історію з обороною Дніпропетровська влітку 1941 р. Упродовж 8—10 серпня у місті поспіхом були сформовані й одразу ж відправлені на фронт ряд полків і дивізій, особовий склад яких був укомплектований місцевим українським населенням.

Доктор технічних наук, професор Дніпропетровського металургійного інституту К. Бунін став червоноармійцем (!) 972-го полку 255-ї стрілецької дивізії, переважну більшість бійців якої складали літні селяни з Вінниччини. Натомість командний склад полку був укомплектований випускниками прискорених командирських курсів з Краснодару. Вчорашні школярі та студенти, вони, як невдовзі стало зрозумілим, зналися на військовій справі не більше за своїх підлеглих. Контакт між рядовими і командирами налагодити не вдалося: юні командири для піднесення свого авторитету вдавалися до брутальних погроз і залякувань. У свою чергу селян-червоноармійців не надихала перспектива опинитись у ролі “гарматного м’яса”. Чимало з них стали обмірковувати можливість здачі у полон у першому зручному випадку. Вінничани були переконані в тому, що ті їх все одно відпустять по домівках збирати врожай з полів. 18 серпня 1941 р. дивізія прийняла свій перший бій і була вщент розгромлена. Така ж доля спіткала й сусідні, щойно сформовані з’єднання, — 230-у, 273-ю стрілецькі дивізії. У цьому бою професор К. Бунін був поранений. Невдовзі він опинився у госпіталі на Північному Кавказі. Пережите справило на нього таке враження, що він направив військовому командуванню схвильованого листа, в якому цілком у дусі того часу охарактеризував як “шкідництво” те, що “найкоштовніший матеріал — людей — було кинуте просто на забій і винищення”³²⁹.

Так само, як це було і на західноукраїнських землях, на Сході військові поразки Червоної армії спричиняли паніку й поразницькі настрої як в армії, так і серед місцевого населення. Впроваджені у свідомість населення передвоєнною пропагандою стереотипні образи “мо-

гутньої і непереможної РСЧА”, “війни малою кров’ю на чужій території”, “геніальності полководця Сталіна” стрімко розвіювались, породжуючи глибоку зневіру й розчарування.

Характерною особливістю східноукраїнського регіону була організація земляцьких груп у військових частинах з метою дезертирування до рідних домівок, розташованих на вже окупованій німцями території. За повідомленнями НКВС, такі групи комплектувалися киянами й чернігівцями, сумчанами й полтавчанами та ін. Так, 21 вересня 1941 р. на Південно-Західному фронті було заарештовано групу киян, яка мала намір повернутися в окуповану українську столицю³³⁰.

Водночас почастишали “активні антирадянські прояви” з боку частини червоноармійців і командирів. Так, 21 вересня 1941 р. на базарі с. Новий Орлик командир 969-го стрілецького полку 279-ї стрілецької дивізії 6-ї армії підполковник Макаров і комбат Смирнов закликали селян “боротися проти керівництва ВКП(б) і радянського уряду”³³¹.

Найчастіше антирадянські прояви фіксувалися з боку червоноармійців-селян. Із нелюбові до жорстокого сталінського режиму, від якого вони стільки потерпали, народжувалась надія селянства на те, що за німцями їм буде не гірше, ніж за комуністами. З приходом німців вони подекуди пов’язували й сподівання на ліквідацію колгоспів і отримання землі у власність. Типові щодо цього висловлювання були зафіксовані спецорганами у вересні 1941 р. серед українців-військовослужбовців Далекосхідного фронту. “Тітлер переможе СРСР, і життя буде добре, — говорили вони. — Буде одноосібне господарство і буде продовольство. Якщо б добре життя у нас було, тоді б наші у полон не здавалися”³³².

Важливим питанням, яке слід розглянути у контексті проблеми лояльності східноукраїнського населення до радянської влади на початковому етапі війни, є питання військових мобілізацій. Дійсно, мобілізацію слід вважати одним з найважливіших показників підтримки населенням влади. З іншого боку, кількісні і якісні показники мобілізації засвідчують міцність, а отже, легітимність влади, її здатність контролювати ситуацію в країні.

У перші тижні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові, Одесі та ін. Повідомлялося про те, що молодь буквально тримає в облозі військкомати, вимагаючи відправити їх на фронт битися з ненависним ворогом. Здебільшого у великих містах воно так і було. Проте патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, виявилось нестійким і по мірі переможного німецького наступу стало швидко спадати. Як вже зазначалося вище, на заході України мобілізаційний процес до Червоної армії фактично було

зірвано. Однак і на сході України мобілізація проходила з великими ускладненнями. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах явка військовозобов'язаних виявилась вкрай незадовільною: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, на Клімівський — 18 %³³³. Станом на 23 жовтня 1941 р. по ХВО з'явилося лише 43 % від загальної кількості призваних. Нерідкими були й випадки втечі мобілізованих під час транспортування їх до діючої армії. За повідомленнями військкоматів Харківської та Сталінської областей, наприкінці жовтня 1941 р. відсоток дезертирів з числа новобранців був досить високим: по Чугуївському райвійськкомату — до 30 %, Сталінському — до 35 %, Ізюмському — 45 %, Дергачівському — 50 %³³⁴.

Радянські історики подавали необґрунтовано високу цифру мобілізованих в Україні у 1941 р., причому спостерігалась тенденція до її постійного збільшення (з 2 до 2,5 млн осіб). У сучасній вітчизняній історіографії цю цифру навіть було доведено до понад 3 млн осіб³³⁵. Водночас дослідники ніколи не загострювали уваги на тому, що переважна більшість мобілізованих в Україні залишилась на окупованій ворогом території. Згідно з неопублікованими даними, зібраними у повоєнні часи Комісією з історії Великої вітчизняної війни, на окупованій українській території за різних обставин (дезертирування, недбалість військкоматів, швидкоплинність зміни лінії фронту тощо) залишилось 5,6 мільйона (!!!) військовозобов'язаних, тобто майже стільки, скільки їх потенційно могла дати загальна мобілізація (15 %) українського населення, і майже стільки, скільки всього було призвано в Червону армію з України впродовж усієї війни³³⁶. З тих понад два мільйони мешканців республіки, які все ж потрапили до Червоної армії, після її відступу з українських територій у радянських військах, імовірно, залишилося не більше половини. Це засвідчує доволі різке падіння відсотку українців серед особового складу радянських військ у 1942 р. Навіть у частинах “південних фронтів” вони в цей період не перевищували 10—11 %³³⁷.

Не менш важливою в контексті порушеної наукової проблеми є також питання евакуації. Важливо враховувати, що звичайно успіх її проведення гарантується не лише адміністративними можливостями влади забезпечити вивіз матеріальних цінностей і людей з територій, що їм загрожує окупація, але й бажаннями самого населення виїжджати. Під час радянсько-фінляндської війни 1939—1940 рр. десятки тисяч фінів, поставши перед перспективою окупації радянською армією, масово покидали рідні оселі, майно, господарство, залишаючи Червоної армії практично безлюдні міста і селища. Щодо України початкового періоду війни з нацистською Німеччиною, то тут спостерігалась дещо інша картина.

Враховуючи поширення у передвоєнні роки концепції наступальної війни “малою кров’ю на чужій території”, радянське керівництво в цілому майже не приділяло уваги розробці проблем евакуаційної політики. Досить відзначити, що принципові засади цієї політики стали визначатись лише за два тижні до початку війни. 7 червня 1941 р. на засіданні РНК СРСР було вирішено приступити до розроблення нових евакуаційних планів (відповідні плани розглядалися лише в 1928 і 1930 рр.)³³⁸. Нові евакуаційні плани ґрунтувалися на вищезазначеній наступальній стратегії (зокрема, Київ та Лівобережжя розглядалися в них як глибокий радянський тил). Зрозуміло, що з початком війни їх довелося кардинально переглянути.

Специфічною особливістю радянської евакуаційної політики початкового періоду війни було те, що головним її пріоритетом визнавалися не люди, а техніка, обладнання, сировина, тобто гуманітарний фактор був підпорядкований матеріальному. З початком війни з України було вивезено майже 550 великих підприємств, які невдовзі відновили свою роботу вже на новому місці³³⁹. Отож евакуація матеріальних цінностей в цілому була проведена досить успішно. Інакше склалося з евакуацією людських ресурсів. В першому ешелоні евакуйованих опинилися мешканці Москви й Ленінграда, де були сконцентровані “вершки” радянського суспільства — партійна, державна, науково-технічна й творча еліта та зосереджувались найпотужніші радянські підприємства оборонного значення. За короткий період з двох вищезазначених столиць було вивезено в тил понад 2 млн осіб³⁴⁰. Натомість у західних областях СРСР, які з перших днів війни опинилися в загрозовому становищі, евакуація людей не була такою успішною: замість передбачених 1,6 млн осіб вдалося вивезти не більше 400 тис.³⁴¹ Останнє мало трагічні наслідки, зокрема для місцевого єврейства. З майже 2 млн євреїв, які проживали в нещодавно приєднаних до СРСР західних регіонах, після нацистського Голокосту вціліло не більше 5—7 %³⁴².

Загалом з України, за значно завищеними радянськими даними, було вивезено близько 3,5 млн осіб³⁴³, тобто менше 10 % її населення. Переважно це були мешканці індустріальних міст, робітники й службовці Східної України. Так, з Києва були евакуйовані 335 тис. інженерів, техніків, робітників підприємств, з Донбасу у східні регіони СРСР було вивезено понад 481 тис. осіб³⁴⁴. За рідкісним виключенням окремих МТС і колгоспів з технікою, евакуація в селі не проводилась. Власне кажучи, і саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще власне майно та господарство. Більше того, як свідчать новітні дослідження, подекуди українські селяни протидіяли реалізації Червоною армією проголошеної Сталіним тактики “випаленої землі” — зривали спроби нищення колгоспного майна, приміщень, продовольства тощо³⁴⁵.

У цілому серед евакуйованих у східні райони СРСР українців виявилось значно менше, ніж могло бути, зважаючи на їх питому вагу як у складі республіки, так і в СРСР у цілому. За деякими проміжними даними, у загальній кількості евакуйованих вони посідали третє місце після росіян і євреїв³⁴⁶. Натомість останні склали значно більшу частку стосовно їх питомої долі у складі СРСР (за деякими підрахунками, у східні райони були евакуйовано близько 1,5 млн євреїв³⁴⁷ — майже шоста частина з тих 8,5—9,5 млн осіб, вивезених у тому числі з України)³⁴⁸.

Велика кількість євреїв серед евакуйованих пояснювалась насамперед високою їх часткою серед представників тих категорій населення, які підлягали евакуації в першу чергу, — мешканців міст, фахівців з вищою освітою, інтелектуальної еліти тощо. Немаловажним було й те, що, зважаючи на відомі факти переслідувань та знущань нацистів над німецькими й польськими євреями, радянські євреї (ясна річ, ті, хто мав можливість) значно активніше виявляли бажання виїхати в евакуацію, ніж, скажімо, українці. На думку дослідника радянської евакуаційної політики В. Дубсона, з українських земель (у кордонах 1939 р.) загалом виїхало у східні райони СРСР близько 700 тис. євреїв, що й врятувало їх від загибелі³⁴⁹. Однак і кількість євреїв, які були змушені залишитись на окупованій території, вочевидь так само була значною. Враховуючи те, що сталінський уряд був добре обізнаний відносно антисемітської політики нацистської Німеччини,³⁵⁰ невикремлення єврейської спільноти в категорію тих, хто в першу чергу підлягає евакуації, опосередковано робило його відповідальним за вочевидь трагічне майбуття залишених напризволяще євреїв, переважна більшість яких невдовзі стала жертвою нацистського геноциду.

Прикрі враження на радянських військових, які відходили з України, справляли непоодинокі випадки негативного ставлення до них з боку місцевого населення, чому також є чимало документальних свідчень. Про це, зокрема, згадував у своїх мемуарах і М. Хрущов та пояснював таке поведіння українців образою за те, що Червона армія кидає їх напризволяще. Він наводив тут випадок, що стався з генералом К. Москаленком, якого місцева колгоспниця просто вигнала з корівника, де він переховувався від німців. Генерал був просто обурений і від того дуже озлоблений проти українців, ганив їх за те, що “вони всі зрадники і їх треба виселити до Сибіру”. “Ви, мабуть, судячи з прізвища, також українець? — запитав Москаленка Хрущов, добре знаючи, що той родом з Донбасу. — А як же тоді бути з вами?” — “Я зовсім не такий”, — відповів генерал, маючи, мабуть, на увазі, що він не вважає себе зрадником чи українцем. Тут втрутився у розмову розлючений маршал С. Тимошенко. “Ти ж не в генеральській формі заліз до корівні, а, мабуть, був одягнений, як голодранець, — гримнув він. — Ось вона і прийняла тебе за злодюжку”.

У цілому ставлення східноукраїнського населення до окупаційної армії попервах коливалося від пасивно-вичікувального до позірно-дружелюбного. Літні жінки в українських селах хрестили німецьких військових, які визволили їх від безбожного режиму, а українські націоналісти з числа місцевої інтелігенції за радянським звичаєм організовували мітинги на честь приходу німців. Вступ частин вермахту до української столиці чимало киян сприйняли без трагедії. Серед тих, хто спостерігав за входженням німців до української столиці на Хрещатику, як можна судити з фотодокументів, було чимало чоловіків призовного віку. Нерідкими були випадки зустрічі німців на вулицях міста хлібом-сіллю, жінки танцювали. Навіть дехто з київських євреїв, мабуть, тих, хто пережив “тиху німецьку окупацію 1918 року”, не виявляли надмірного занепокоєння. У дворі на вулиці Жилианській, де мешкали родичі автора цих рядків, до німецьких солдатів підійшла баба Хая і, промовляючи мовою їдиш, запропонувала їм почистити піском казанки. Німці радо погодилися. Навряд чи хтось із мешканців будинку міг тоді здогадуватись, що їхня сусідка зробила перший крок на шляху до Бабиного Яру...

Проблема нелояльності українського населення до радянської влади, дезертирства, колаборації дуже скоро стала вкрай дражливою темою для української радянської творчої еліти, яка розглядала це як свою особисту трагедію. В щоденниках О. Довженка за першу половину 1942 р. можна знайти чимало роздумів з цього приводу. Він кілька разів згадує про “необхідність написати новелу про дезертирів”, причому ця тема носить у нього суто український вимір. Він зазначає, що “понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас”. А тут, замість того, щоб допомогти їм перейти фронт і кинути у бій, їх проголошують державними злочинцями, гонять у табори³⁵¹.

Нацистський окупаційний режим викликав жах і ненависть майже серед усіх верств українського населення. І все ж, незважаючи на в цілому негативне ставлення до німців, повернення радянської влади сприймалося в Україні досить неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на поступове вимирання, повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль “гвинтика” у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливішою у порівнянні з перспективою лишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси — унтерменшином. Повернення радянської влади означало також отримання сталої роботи й платні, налагодження притаманної радянській системі певної соціальної допомоги (видачі пайків, допомоги сім'ям фронтовиків, медичного обслуговування тощо), отже, від-

новлення вже призабутого за часи окупації звичного радянського способу життя.

З іншого боку, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, і це не могло не турбувати. Це були не лише ті, хто відверто колаборував з ворогом, але й ті, хто працював на нього у промисловості й сільському господарстві. Це були й чоловіки, які дезертирували з армії у 1941 р., і жінки, які жили з німцями. Не могли відчувати себе у небезпеці й представники ряду національних меншин, лідери яких співпрацювали з німцями, і члени партії, які залишилися на окупованій території і не пішли до партизанських загонів тощо. Слід також зазначити, що українських селян, які на той час (після евакуації до тилу мешканців міст) становили переважну більшість українського населення, хвилювала перспектива повернення до старої колгоспної системи. Такі настрої вповні вбиралися у сентенцію, поширену на селі на початку 1943 р., щодо німців і більшовиків: “Дай, Боже, щоб це минулося, а те не вернулося”³⁵².

У свою чергу сталінська влада, що поверталася, не могла пробачити українському населенню виявлену ним нелояльність у 1941 році, про що після повної окупації України з боєм пророкував О. Довженко. “Нікому нічого не буде прощено, — писав він у своєму щоденнику 1 червня 1942 р. — Скільки нещасних обездолених мучеників чи темних недоумків, спантелених повним провалом початку війни, скільки їх, битих, палених, стріляних, зневажених, буде бито, зневажено, карано по недорозвинутості людських відношень, і злу, і поганому нашому бездушному вихованню”³⁵³.

З іншого боку, після майже двох років німецької окупації влада розглядала українське населення як суцільно винне у колаборації з ворогом. 7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію проартикулював Петро Панч, зазначивши, що “все населення, що мається зараз у визволених районах, по суті не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв’язках із німцями”³⁵⁴. “Хтось грабував квартири і установи, — пояснив він, — хтось допомагав німцям в їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, «подекуди жили з німцями»”³⁵⁵.

Згодом підозрілими були визнані всі, хто залишався на окупованій території, що знайшло своє офіційне відбиття у сумнозвісній графі радянської анкети “Чи були ви чи ваші родичі на окупованій території?”.

Ще одним важливим фактором, який значно знижував градус оптимізму серед українського населення з приводу його звільнення від

німців, стала радянська військова мобілізація, форми проведення якої виявилися вкрай жорсткими, щоб не сказати жорстокими.

Слід зазначити, що радянська військова мобілізація виступала в Україні певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився під ворожою окупацією³⁵⁶. Жорсткий характер їй надавало те, що до її здійснення була підключена діюча армія, яка отримала карт-бланш на майже необмежене використання місцевих людських ресурсів згідно зі своїми потребами.

Дійсно, підключення діючої армії до процесу мобілізації давало можливість значно прискорити введення до бойових дій нових резервів. Однак водночас така форма постачання військ людськими ресурсами значно впливала на якість відбору й підготовки мобілізованих, призводила до численних порушень усіх можливих стандартів призову — вікових, медичних і т. ін., строків їхньої підготовки, а отже, в кінцевому підсумку впливала й на боєздатність радянських військ. Від самого початку повернення Червоної армії в Україну скоріше правилом, ніж виключенням з правил, стала практика кидання у бій погано озброєних і не підготовлених у військовому плані людей, що значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам — німцям.

Власне, навіть цим останнім було незрозуміле таке ставлення до своїх людей. Провівши в цей період обстеження полонених червоноармійців, німці дійшли парадоксального висновку, що Радянський Союз остаточно вичерпав всі свої людські ресурси, адже серед нового поповнення виявилось чимало підлітків, людей похилого віку, які були мобілізовані з числа місцевих мешканців кілька тижнів тому.

Німецькі джерела також повідомляли, що після першого взяття Харкова тут було мобілізовано до Червоної армії 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років, яких негайно, без підготовки послали на фронт. Ці чоловіки були вдягнуті у власний цивільний одяг і майже не мали зброї — 1 гвинтівка на 5—10 осіб³⁵⁷. Німецький документ стверджував, що, коли одного радянського лейтенанта призначили керувати рототою неозброєних підлітків, щоб вести їх у бій на фронті, він наказав їм розбігтися у лісі, зазначивши, що відмовляється вести дітей на смерть, а сам застрелився³⁵⁸.

Однак, мабуть, такі випадки були поодинокими. Здебільшого зачерствілі у війні радянські командири, якщо й мали якісь сентименти, мусили виконувати наказ, а нерідко самі обурювалися тими, хто “відсиджувався під час німецької окупації”. Наприклад, український письменник-емігрант М. Дорошенко розповів у своїх мемуарах, як під час призову до Червоної армії в його рідній Кіровоградській області людей гнали до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у бою з ворогом. При цьому політруки та командири говорили: “Цим трудом

і своєю кров'ю ви повинні змити вашу провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним”³⁵⁹.

Про занепокоєння української радянської інтелігенції станом з мобілізацією свідчать щоденники О. Довженка. Наприклад, восени 1943 р. він занотував розповідь письменника Віктора Шкловського про те, що в боях гине велика кількість мобілізованих в Україні звільнених громадян, що їх звать чорносвітками, позаяк вони воюють у домашній одежі без жодної підготовки, як штрафні. Один генерал дивився на них у бою і плакав...³⁶⁰. “Усіх мучить думка про нелюдські небачені страждання народу, — записав Довженко після зустрічі з кількома своїми знайомими. — Розповідають, що в Україні починають уже готувати до мобілізації 16-річних, що в бій гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафних, і нікому їх не жалко. Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей. Адже 19-річних дівчаток уже теж призивають до армії, а скільки понищив і погнав до клятої Німеччини Гітлер”³⁶¹.

У Західній Україні військова мобілізація набула ще гострішої форми й проводилася значною мірою примусово, подекуди методом облав на місцевих мешканців, що переховувалися по лісах. Спочатку тут навіть постало питання, чи варто мобілізувати до Червоної армії західняків, які не виявили лояльності до радянської влади. Проте Хрущов запевнив вождя, що це необхідно робити. Крім всього іншого, це давало можливість позбавити ОУН і УПА потенційних людських ресурсів, з яких вони формували свої загони.

Правда, використовувати нове поповнення як “гарматне м’ясо”, як це було на сході, виявилося в західних регіонах значно складніше. ОУН та УПА змінили свою попередню тактику використання вишкольних можливостей Червоної армії задля підготовки і озброєння за її рахунок своїх кадрів і вдалися до тактики суцільного зриву радянських мобілізацій, що певною мірою загальмувало її проведення. У свою чергу й саме нове поповнення, яке кидали до бою непідготовленим, вдавалося часто до масового переходу на бік німців, що примусило радянське командування відводити галичан у тил для підготовки³⁶².

В Україні було мобілізовано до Червоної армії від 2,7 до 3 млн осіб, тобто приблизно 10 % населення, а значить, була проведена загальна мобілізація. В деяких областях (передусім на Волині) вона мала тотальний характер. Скажімо, на Волині мобілізували 16 % населення³⁶³, що вочевидь демонструвало радянські плани використати мобілізацію як захід боротьби з українськими націоналістами.

Мобілізація в Україні спричинилася також до фізичної українізації Українських фронтів, адже кількість українців у їхніх частинах (передусім у піхотних частинах діючої армії) досягла 60—80 %. На-

приклад, у 4-й гвардійській армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р. налічувалось 57 % українців, 35 % росіян, 0,8 % білорусів, 1,3 % татар, 1,5 % євреїв, 1,4 % представників республік Закавказзя, 1,7 % — Середньої Азії, 1,3 % — інших народів³⁶⁴.

У контексті сталінської мобілізаційної політики в Україні, що спричинилася до високих втрат серед особового складу, постає питання про сталінську військову стратегію в цей період. Від Курської битви Червона армія захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті і вже не випустила її до кінця війни. З середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська вермахту у кілька разів. Додамо, що нестача людської сили у самій Німеччині змушувала гітлерівське військове командування шукати інші джерела поповнення своїх військ. Так, у 1943 р. розпочалося творення у складі вермахту національних військових формувань, що склалися з представників поневолених Німеччиною народів, у тому числі й з Радянського Союзу. Вже у 1944 р. на Східному фронті діяли різноманітні національні легіони та з'єднання — закавказькі, середньоазіатські, прибалтійські, російські. В 1943 р. за ініціативою мельниківського крила ОУН розпочалося творення 14-ї гренадерської дивізії СС “Галичина”. Зросла кількість добровольців з числа місцевого населення у вермахті. Від 1—1,5 мільйонів радянських громадян одягнули шинелю ворога.

У 1944 р. відчутно проявилася перевага Радянського Союзу над Німеччиною і в економічній сфері. В той час, коли радянська військова промисловість нарощувала свою потужність, видаючи фронту все більше танків, гармат та літаків, німецька промисловість помітно відставала, внаслідок чого вермахт почав відчувати нестачу військової техніки. СРСР у 1944 р. не тільки випередив фашистську Німеччину за кількістю військової техніки, але у багатьох випадках — і за її якісними показниками. На озброєння радянських частин та з'єднань надходила автоматична зброя нових зразків, удосконалені танки Т-34 з 85-міліметровою гарматою та підвищеною швидкістю, важкі танки “Йосип Сталін”, самохідні артилерійські установки ІСУ-122 та ІСУ-152, більш потужні 100-міліметрові гармати, а також реактивні установки М-13 та М-30, модернізовані та нові винищувачі Як-3, Ла-7, штурмовики Іл-10 тощо.

Слід зазначити, що рівень радянського військового командування та радянської військової стратегії був, на відміну від початкового періоду війни, досить високим. Значною мірою цьому посприяло залучення до вищого ешелону військового керівництва молодих талановитих генералів, які за цей час багато чого навчилися (зазначимо, що середній вік радянського генералітету приблизно на 10 років був меншим, ніж у німців). Починаючи з середини 1943 р., й особливо в

1944 р., радянське військове командування почало використовувати принципово нові форми стратегічних дій — операції групами фронтів. Це були надзвичайно складні, ретельно сплановані комплекси бойовищ і битв, підпорядкованих єдиному задумові, узгоджених за метою, місцем та часом. У деяких з таких операцій брали участь від 100 до 150 дивізій, десятки тисяч гармат, 3—5 тис. танків, 5—7 тис. літаків. Смуга наступу у таких операціях нерідко досягала 500—700 км по фронту, а глибина — 300—500 км, тривалість — до місяця.

Незважаючи на кількісні та якісні переваги Червоної армії, її втрати продовжували значно перевищувати німецькі. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на Східному фронті становило 3,89 до 1: відповідно 7 млн (5 млн — бойових та 2 млн — небойових) з радянського боку проти 1,8 млн (1,1 млн — бойових та 700 тис. — небойових) у німців³⁶⁵. Крім кидання в бій як “гарматне м’ясо” з числа непідготовлених і погано озброєних призовників, пояснювалося це і деякими загальними принципами радянської військової стратегії.

Маючи потужну військову машину, що перевищувала міць ворога у кілька разів, а також добре налагоджену систему поповнення військ, радянське військове командування не ставило досягнення стратегічних цілей у залежність від рівня втрат — їх просто не рахували. Навіть Гітлер у 1941 р. вирішив блокувати Ленінград, а не брати його штурмом з ходу задля того, щоб зберегти німецьких солдатів, втрати яких неминуче зросли б під час вуличних боїв. А сталінські полководці діяли відповідно до наказу свого вождя — “не шкодувати сил і не зупинятися ні перед якими жертвами”. Тож і тактика розроблялася відповідна — “людина нічого не варта, а техніку потрібно зберегти”. Недарма у 1944 р. солдати 1-го Українського фронту зітхали: “Німці краще кинуть десять автомашин та танки, а людей збережуть, а в нас із солдатами не рахуються”³⁶⁶.

Слабким місцем Червоної армії залишалась, як це було й раніше, погана підготовка молодшого офіцерського складу. Хоча за період 1941—1943 рр. офіцерський корпус радянських військ кардинально поновився, наслідки важких втрат, заподіяних сталінськими репресіями у 30-х роках, давалися взнаки упродовж усієї війни. Масовий випуск нових офіцерів вдалося налагодити, але рівень їх військової освіти був доволі низький. Наприклад, серед офіцерського складу 109-ї гвардійської дивізії Ударної армії 3-го Українського фронту на 5 травня 1944 р. із 710 офіцерів вищу військову освіту мали 2 %, закінчили військові училища — 38 %, прискорені військові курси — 50 %, не мали військової освіти — 10 %. Тобто 60 % офіцерського складу дивізії, по суті, не мали військової освіти³⁶⁷. Тож не дивно, що багато радянських офіцерів нерідко не вміли читати чи погано читали

карту, поверхово орієнтувалися у питаннях військової тактики тощо. Болюче позначалася на армії і застаріла хвороба часів сталінських репресій — боязнь ініціативи серед офіцерів середньої та нижньої ланки.

Принагідно слід зазначити, що не кращими були справи і з політскладом Червоної армії. На 17 лютого 1941 р. 62 % політ-працівників не мали військової освіти, 71 % не мали загальної середньої освіти, а 47 % всіх політпрацівників мали стаж політроботи не більше двох років³⁶⁸. Звісна річ, що за умов війни ці показники значно не покращилися. Головним критерієм відбору до політорганів лишалися не досвід і знання, а партійний квиток і фанатична віра у вождя. Тож, як це було й раніше, політпрацівники лишалися найменш шанованою серед вояків категорією військовослужбовців.

Важливою причиною значних втрат, як уже зазначалося вище, була й слабка підготовка рядового складу. Щодо військового вишколу нового поповнення, то у переважній більшості він був або вкрай низьким, або його зовсім не було. Характерний приклад: серед 17 797 осіб нового поповнення, що прибуло у травні—червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту (13 473 українці, 2907 росіян та ін.), 50—60 % у Червоній армії раніше зовсім не служили. 7811 перебували в полоні й оточенні. Навчених військовій справі серед них було 5009, ненавчених — 12 888³⁶⁹.

Під час боїв в Україні при фронтах почали створювати т.зв. армійські запасні стрілецькі полки для підготовки мобілізованих. Строки перебування тут коливалися від 1,5 місяця до 1 місяця. Однак вони рідко витримувалися, особливо під час наступу. Щодо тих, хто відразу потрапляв до діючих частин, то вони подекуди не встигали навіть перед боєм потримати у руках зброю. Як зазначав у своїй доповіді “Про роботу з новим поповненням” у лютому 1944 р. начальник Політвідділу 60-ї армії полковник Ісаєв, “зустрічалися факти, коли нове поповнення ішло в бій, не вмючи володіти ввіреною йому зброєю”³⁷⁰. І це було не винятком, а швидше — правилом. В умовах важких наступальних боїв, коли особовий склад частин і з’єднань зазнавав значних втрат, армія не встигала не лише проводити військову підготовку нового поповнення, але й навіть розсортувати його за військовими спеціальностями. Колишній командир полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 4-ї гвардійської армії генерал-майор І. Попов згадував у мемуарах “Батальйони ідуть на захід” про бої, що точилися восени 1943 р. на дніпровських плацдармах. Його полк мобілізував на Черкащині із села Власівка 800 осіб нового поповнення (мабуть, усіх чоловіків, які тут були). У зв’язку з цим стався, як зазначав Попов, характерний інцидент. До нього почали звертатися офіцери полку відносно розподілу призовників. З’ясувалося, що колишні

артилеристи були “загнані” в піхоту, а ті, хто бачив гармати лише у кіно, потрапили до батарей. Старший лікар полку також скаржився, що замість молодих та міцних бійців йому прислали до медроти запасників похилого віку. Внаслідок цього вже під час перших боїв серед них були значні втрати.

До речі, саме тут, на Черкащині, дещо пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви, так само призивали та кидали у бій непідготовлених селян із навколишніх сіл. Багато з них поховані у братніх безіменних могилах за кілька кілометрів від власних домівок і ще й досі вважаються серед зниклих безвісти. Коли під час патріотичних церемоній радянські пропагандисти розповідали про 115 вдів війни з с. Тіньки Черкаської області, вони навряд чи пояснювали загалу, що це вочевидь дружини тих мобілізованих селян, яких кидали у бій непідготовленими і які, мабуть, загинули у першому ж бою.

Отож подібна військова стратегія призводила до слабкої ефективності радянських військ і відповідно невиправдано високих втрат. Особовий склад армій, з'єднань та частин змінювався майже повністю по кілька разів на рік. Наприклад, у 77-й стрілецькій дивізії з 25 вересня 1943 р. до 25 вересня 1944 р. особовий склад змінився майже тричі. Втрати цієї дивізії за цей період становили 15 818 осіб: 2736 вбитими, 506 зниклими безвісти, 31 полоненими, 11 115 пораненими, 1369 хворими, 61 тими, хто відстав на марші³⁷¹.

Бойові якості мобілізованих до Червоної армії українців постійно зростали. Значною мірою вони підживлювалися, крім військового досвіду, й почуттям патріотизму, чи то радянського, чи то українського, а передусім — ненавистю до німців. Українці воювали на рідній землі, на яку прийшов жорстокий і безжалісний ворог, і цей ворог не лише принижував національну й людську гідність, але й загрожував самому існуванню їхнього народу та їхніх родин.